

Олександр Герасимчук

ОДНООСІБНЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ НА СЕЛЯНСЬКИХ НАДІЛЬНИХ ЗЕМЛЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1907–1916 рр.)

У статті висвітлюється процес реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині (1907–1916 рр.), зокрема розглядається проведення одноосібного землевпорядкування на селянських надільних землях.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, община, одноосібне землевпорядкування, надільні землі, розверстання, виділ, хутір, відруб.

У період масштабних трансформацій, які переживає наша країна в останні два десятки років, необхідно переосмислити досвід схожої ситуації, яка мала місце в аграрній галузі України на початку ХХ ст. У цьому контексті особливий дослідницький інтерес викликає комплексний аналіз системних реформ, які називають за ім'ям тодішнього глави уряду столипінськими. По суті, прем'єр-міністру П. Столипіну, який зайняв цю посаду в 1906 р., довелося одночасно долати революційну кризу і проводити реформи, які повинні були створити умови для політичної стабілізації, економічного зростання і наступного еволюційного розвитку країни.

Аграрна криза, малоземелля селян, спричинене перенаселенням, їх злидненість визначили новий поворот у земельній політиці самодержавства. Уряд розпочав масштабне руйнування общинного землеволодіння шляхом впровадження індивідуальної власності на надільних селянських землях. Столипінська аграрна реформа передбачала створення нової землевпорядної системи, що базувалась на хуторах і відрубках за типом капіталістичного фермерського господарства.

Як одне із найпомітніших суспільно-історичних явищ початку ХХ ст. столипінська аграрна реформа постійно перебувала у сфері наукових інтересів численних дослідників земельних відносин. Зокрема, в останні роки до проблем аграрних перетворень початку століття звертались як вітчизняні [1], так і російські [2], а також зарубіжні дослідники [3]. Однак столипінська земельна реформа хоч і не є білою плямою в історії, все ж продовжує залишатися недостатньо вивченою. Особливо обділеною увагою дослідників виявилась реалізація столипінських аграрних перетворень у поліському регіоні і, зокрема, на Чернігівщині. Тому метою даної статті є висвітлення процесу і показ результатів одноосібного землевпорядкування в Чернігівській губернії на надільних землях, а також визначення причин нерівномірності його проведення в різних повітах.

Надільні землі, тобто ті, якими державні й поміщицькі селяни були наділені після реформи 1861 р., у Чернігівській губернії становили 2329209 дес. (367369 домогосподарств). Селянські громади володіли надільною землею або на основі общинного права, або подвірню. В общинному землеволодінні на Чернігівщині перебувало 1247432 дес. (53,1% всіх надільних земель, 28,5% від загальної площі земель). Об-

---

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

щиною було охоплено 189350 дворів, решта домогосподарств володіла надільною землею подвірною. Найбільші площі общинне землеволодіння займало в північних повітах губернії – Суразькому, Мглинському, Новозибківському, Стародубському, а найменші – в Ніжинському і Козелецькому. У Борзнянському і Конотопському повітах общинне землеволодіння було взагалі відсутнє [4, с. 10, 30–40].

Прихильники аграрних реформ початку ХХ ст. вважали, що кризовий стан справ у сільському господарстві був спричинений існуванням общинного землеволодіння, яке стримувало ініціативу селян і заважало впровадженню прогресивних технологій обробітку землі. Тому першочерговим завданням своєї реформи Столипін зробив руйнування общини. Мова йшла про те, щоб скасувати традиційний устрій села, зміцнити індивідуальну власність і подолати черезсмужжя. Передбачалося, що перший етап реформування – черезсмужне закріплення у приватній власності наділів окремими господарями – порушить єдність селянського общинного світу. Таких наділів у домогосподарстві могло бути навіть кілька десятків. Селянин, який приватизовував землю, ставав подвірником. Після цього передбачалося розпочати проведення другого етапу – розверстання (розмежування) землі, тобто зведення численних ділянок до купи («в одному місці») і розподілу надільної землі цілого сільського товариства на відруби й хутори [5, с. 64].

Результати першого етапу – закріплення общинних земель у приватній власності – в Чернігівській губернії не надто вражали. За 1907–1916 рр. землю приватизували 16414 дворів (8,68% селян-общинників), а з общинної в індивідуальну власність перейшло 89667 дес. землі (7,77%). Дещо активніше процес приватизації проходив у північних повітах губернії, де переважало общинне землеволодіння, і зовсім мляво у південних, де селяни володіли землею подвірною. Головними причинами такого незадовільного стану з приватизацією землі було малоземелля чернігівських селян, значна частка подвірного землеволодіння і безпередільних общин в регіоні, порівняно невеликі масштаби черезсмужжя [6, с. 575–577; 7, с. 1].

Для покращення умов розвитку сільського господарства велике значення мало не лише втягнення землі в товарний обіг шляхом закріплення її в приватній власності, а й усунення тих недоліків землевпорядкування, які виникли в попередній період і були пов'язані з общиною. Тому паралельно з руйнуванням общини шляхом приватизації відбувався процес проведення землевпорядних робіт для усунення черезсмужжя і створення ділянкових господарств, тобто хуторів і відрубів. Останнім разом з приватизацією уряд надавав винятково важливого значення і ставив їхнє утворення головною метою аграрної реформи.

Проведення і керівництво ходом землевпорядних робіт було покладено на землевпорядні комісії, які були створені впродовж 1906–1907 рр. в усіх повітах Чернігівської губернії [8, арк. 26 зв.]. Всі землевпорядні роботи, згідно з наказом землевпорядним комісіям від 19 вересня 1906 р., поділялись на одноосібні і групові. У рамках одноосібного землевпорядкування здійснювались такі види робіт: 1) повне розверстання на хутори і відруби общинних земель; 2) виділення «в одне місце» ділянок із общинних земель (в ситуаціях, коли одні селяни хотіли володіти компактною ділянкою одноосібно, а інші – зберегти землю общинною) [9, с. 20]. Всі інші роботи відносились до колективного (групового) землевпорядкування. Групове землевпорядкування було спрямоване на поліпшення порядку землекористування селян і ліквідацію його юридичної невизначеності [10, с. 63–64]. Здійснення групових землевпорядних робіт облаштовувались цілі групи володінь без їхнього розподілу на одноосібні господарства. Групове землевпорядкування дрібнило общину і було підготовчим етапом до одноосібного землевпорядкування [11, с. 23–24].

Першочергового значення (особливо на початковому етапі реформи) уряд надавав одноосібному землевпорядкуванню. З самого початку діяльності землевпорядних комісій на Чернігівщині землеустрійні роботи посувались повільно, що дало підстави Комітету із землевпорядних справ визнати роботу більшості землевпорядних комісій Чернігівської губернії за 1906–1908 рр. незадовільною. Як на один з недоліків

указувалося, що комісії не домоглися навіть подання заяв від селян про виходи на хутори і відруби. Ось кілька витягів із атестації, що була дана царськими чиновниками губернським повітовим комісіям: «Чернігівська комісія утворена 25 вересня 1906 р. Діяльність комісії абсолютно незадовільна. За 2 роки і 3 місяці існування комісія не тільки не провела ніяких робіт по поліпшенню внутрішадільного землекористування, а навіть не домоглась надходження відповідних клопотань з боку населення. Борзенська – створена 27 червня 1907 р. У справі поліпшення внутрішадільного землекористування насамперед належить указати на вкрай незначну кількість заяв, що надійшли... Глухівська комісія – відкрита 6 жовтня 1906 р. Діяльність комісії – абсолютно незадовільна...» [12, с. 39–40]. Помічник чернігівського губернського землеміра Тиреев у «Відомості про хід межових робіт у губернії» за 1907 р. зазначав, що за увесь рік землемірами для землевпорядних комісій було складено всього 2 плани розверстання земель, які включали 5 ділянок загальною площею близько 67 дес., і 4 плани по 15 ділянках, які засвідчували належність 5012 дес. землі Дворянському і Селянському банкам [13, арк. 92–93]. 3 серпня 1907 р. чернігівський губернатор повідомляв повітовим з'їздам і земським начальникам про те, що винні в «...повільності і відсутності старанності при виконанні обов'язків, покладених Указом 9 листопада 1906 р., будуть неухильно притягуватись до законної відповідальності» [14, арк. 39].

16 серпня 1908 р. у своєму циркулярі повітовим з'їздам, землевпорядним комісіям і земським начальникам чернігівський губернатор М. Родіонов висловив занепокоєння тим, що в доповідях земських начальників про вихід селян із общини «звертає на себе увагу повна відсутність випадків відведення в одне ціле закріплених в особисту власність ділянок общинної землі» і нагадав, що кінцевою метою указу 9 листопада є саме зведення черезсмужних ділянок надільної землі до купи, а також вимагав у чиновників пояснення причин недосягнення цієї мети [15, арк. 103].

Як один з основних чинників повільного розвитку землевпорядкування члени землевпорядних комісій називали наявність малоземелля. У доповіді чернігівського губернатора від 2 січня 1909 р. констатувалося, що розверстанню на відруби перешкоджали різні причини, головною з яких була велика кількість малоземельних селян, які дуже цінували право випасу худоби на спільному вигоні [12, с. 40]. Ще однією важливою причиною повільного ходу землевпорядних робіт була нестача землемірів, іноді їх некомпетентність, недосконала землемірна техніка, відсутність нормальних доріг, а то і просто пасивність землемірів, які, перебуваючи у відрядженнях на державному забезпеченні, не надто поспішали проводити обміри значних площ та ще й із складним рельєфом і ландшафтами (землемір за добу перебування у відрядженні одержував 2 руб. 50 коп., а його помічник – 1 руб. [16, арк. 92 зв.]).

Процес розверстання землі на хутори і відруби в одному населеному пункті міг тривати роками. Яскравим прикладом такої тяганини може слугувати процес ліквідації 230 дес. землі Селянського банку в с. Печенюги Новгород-Сіверського повіту. Процес було розпочато землеміром Кушенком навесні 1908 р., однак уже через рік губернська землевпорядна комісія змушена була передати справу іншим землемірам Новгород-Сіверської землевпорядної комісії, які розпочали справу спочатку, оскільки Кушенко за рік практично нічого не зробив [17, арк. 41, 44–45].

Якщо процес приватизації землі в губернії у 1907–1908 рр. проходив повільно і закріпила землю в приватній власності нечисленна група домогосподарств, то охочих до виходу на хутори і відруби було ще менше. За даними Ф. Лося, за 1906–1908 рр. по Чернігівській губернії надійшло лише 1539 заяв про перехід на відруби і хутори і було утворено 215 хутірських і відрубних господарств [12, с. 40]. У переважній більшості новостворені ділянкові господарства були відрубними, хуторів у тому розумінні, який передбачався урядом, було мало. Та і новоутворені хутірські господарства були різного типу. Так, у доповіді Чернігівської губернської земської управи губернським земським зборам 8 січня 1909 р. згадується створений у 1907–1908 рр. великий хутір Олександрівка біля с. Вороньки Козелецького повіту, який налічував 60 дворів, що оселились на відрубних ділянках, куплених з допомогою Селянського поземельного

банку [18, арк. 9]. Натомість Чернігівське земство восени 1908 р., обстежуючи 105 хуторів у 9 повітах губернії (в інших не було повітових агрономів), змушене було визнати, що поряд з великими хутірськими господарствами, які велися з допомогою найманої праці, були господарства площею 1–3 дес., в яких засоби для життя діставались не від власної землі, а від побічних заробітків, зокрема в місцевих куркулів. Господарства таких хуторян нічим не відрізнялись від бідняцьких: у них залишалася трипільна система землеробства, застосовувалось у незначних обсягах лише органічне удобрювання, спостерігався низький рівень розвитку тваринництва [19, с. 82–84].

Виділенню селян на хутори і відруби, в першу чергу, заважав психологічний чинник, який полягав у небажанні більшості селян займатись цією клопіткою справою, від якої вони не бачили користі. Неодмінний член Остерської землевпорядної комісії А. Самойлович у доповіді на земських зборах 2 жовтня 1909 р. зазначав: «Населення цієї частини повіту (лівої від Десни. – **Прим. автора**) складають головним чином колишні селяни державні общинники, для яких вихід із общини має значення лише у відношенні сінокосів і які зовсім байдужі до зведення в одне місце ріллі і переходу до відрубного і хутірського господарства» [20, арк. 10 зв.].

Восени 1908 р. Міністерство внутрішніх справ наказало скликати з'їзд неодмінних членів губернських присутствій, який був присвячений виконанню указу 9 листопада 1906 р. і на якому представники губернії повинні були «надати з'їзду ті питання і непорозуміння, які були викликані впровадженням в життя указу» [21, с. 2]. Для узгодження діяльності місцевих органів влади при проведенні землевпорядних робіт урядом було розроблено «Тимчасові правила виділів надільних земель в одне місце» від 15 жовтня 1908 р., підписані особисто П. Столипіним [22, арк. 57–58]. На початку 1909 р. чернігівський губернатор знову закликав земських начальників до вжиття рішучих заходів по виконанню указу на їх ділянках і до уникнення відомчих непорозумінь, які гальмували проведення реформи [14, арк. 1, 17].

Починаючи з 1909 р. масштаби польових робіт по розверстанню общинних земель на хутори і відруби починають поступово зростати, активізується робота землевпорядних комісій, землемірів і їх помічників, зростає кількість охочих до виходу із общини. Акцент при землевпорядкуванні робився на створенні показових хутірських господарств, які б слугували прикладом для інших і підштовхували до виділів на хутори і відруби. На 1909 р. у Чернігівській губернії було заплановано першочергово виділити «в одне місце» 13,5 дес. землі в с. Рогів Новозибківського повіту, 22,5 дес. в дачі м. Нового Глибова Остерського повіту і створити 23 хутірських і відрубних володінь у Мглинському повіті, які б «могли слугувати гарним прикладом і підштовхнути внутрінадільне розверстання» [23, арк. 12 зв.]. Поїздка неодмінного члена губернського присутствія І. Карпінського в повіті губернії для роз'яснення селянам і посадовим особам важливості аграрної реформи показала, що частина селян схвально ставилась до створення хутірських господарств. Зокрема, в с. Горбове Чернігівського повіту бажали виходу 20 домогосподарів, у Петрушині Городнянського повіту – 17 домогосподарів, у Ворміно Мглинського повіту – 20–30 чоловік із 180 мешканців [24, арк. 21].

Проте, незважаючи на зрушення, ходом аграрної реформи на Чернігівщині в 1909 р. урядові чиновники все одно залишились незадоволені. У «Звіті про хід землевпорядних робіт в європейських губерніях Росії» зазначалось, що «загальний план робіт 1909 р. показує, що у всіх губерніях, за винятком Чернігівської, Подільської і Курської, селянське населення за минулі два роки ознайомилось з характером і значенням того сприяння, яке може бути йому надане землевпорядними комісіями, і звернулось до них з клопотанням» [25, с. 168]. Як і процес приватизації, особливо повільно і в незначних масштабах землевпорядні роботи проходили у південних районах Чернігівщини, де переважало подвірне землеволодіння за невеликих земельних ділянок. Земський начальник 5-ої дільниці Ніжинського повіту 4 вересня 1909 р. у доповіді губернському присутствію про хід землевпорядкування зазначав, що «сільських товариств, які перейшли до хутірського і відрубного володіння, на моїй

дільниці нема». Цей же чиновник у своєму звіті губернатору 28 листопада 1909 р. повідомляв, що «на моїй дільниці Закон 9 листопада 1906 р. при всьому бажанні залишається невикористаним, оскільки селяни не прагнуть ні до збільшення земельної площі, ні до відчуження своїх наділів» [24, арк. 129, 149].

Станом на 1 березня 1910 р., на відруби («в одне місце») із черезсмужного надільного володіння в губернії було відведено земель 161 домогосподарю з площею 1538 дес. [26, с. 2]. В Остерському повіті, за повідомленням неодмінного члена повітової землевпорядної комісії А. Самойловича, вже на кінець 1909 р. існувало близько 200 господарств «відрубного типу». Переважно це були хутори на банківських землях або куплені за сприяння Селянського банку. На надільних землях у повіті виникло 7 хуторів, а на казенних – 6 одноосібних господарств [20, арк. 11]. На агрономічній нараді 4 липня 1910 р. в м. Конотопі відзначалось, що на даний час у Конотопському повіті 311 хуторів. Серед інших повітів півдня і центру губернії відзначались: Козелецький – 901, Сосницький – 547, Глухівський – 94, Ніжинський – 200 хуторів [27, арк. 9–10]. Городнянська повітова земська управа у доповіді земським зборам про надання агрономічної допомоги одноосібним господарствам у 1910 р. згадувала вже декілька сотень хутірських і відрубних господарств, які виникли за останні 2–3 роки, тобто від початку аграрної реформи. Наголошувалось, що «багато з цих господарств знаходяться в зародковому стані, оскільки брак засобів не дозволяє їхнім власникам як слід облаштуватись і обзавестись гарним живим чи мертвим інвентарем» [28, с. 235–236].

Як уже зазначалось, найповільніше і в незначних обсягах землевпорядні роботи на надільних землях проводились у південних повітах Чернігівщини – Борзнянському, Конотопському, Кролевецькому, Ніжинському. У Борзнянському і Конотопському повітах усі селяни були подвірниками, тому реформа там відбувалась виключно в напрямку виділення на хутори і відруби на казенні землі і землі Селянського банку. Темпи розвитку одноосібного володіння в Борзнянському повіті залишались найнижчими в Чернігівській губернії впродовж усіх років столипінської аграрної реформи [29, с. 8].

На другому місці за повільністю темпів столипінського землевпорядкування були Ніжинський і Кролевецький повіти. У Ніжинському повіті з 6 запланованих до розверстання в 1910 р. ділянок лише по одній – ділянці товариства селян і козаків с. Стодоли (387 дес.) – було складено план розверстання лугової землі. На інших ділянках з різних причин роботи навіть не починались. Неодмінний член ніжинської землевпорядної комісії П. Астряб, доповідаючи в губернську комісію про хід реформи в повіті, зазначав, що «мало ще розуміючи всі вигоди відрубного і хутірського володіння, селяни Ніжинського повіту не відгукнулись у 1910 р. на заклик землевпорядної комісії покращити своє польове господарство шляхом відводу в одне місце розкиданих черезсмужно шматків надільної землі. Ті ж із небагатьох селян м. Лосинівка (13 домогосподарств), які бажали відведення, керувались не бажанням покращити землекористування, а тільки хотіли дорожче продати свою землю, тому клопотання їх, як невідповідні меті землевпорядної комісії, були відхилені» [30, арк. 65–65 зв.].

Кролевецький повітовий агроном Г. Мікрін у 1911 р. повідомляв у губернську комісію: «Незважаючи на всі переваги і вигоди цього способу землеволодіння в порівнянні з черезсмужним, наші селяни в масі своїй не усвідомили ще ідеї хутірського розселення і вперто тримаються старих підвалин. Очікувати іншого відношення до нововведень з боку селян навряд чи доводилось: реформи звалились зненацька і захопили населення зовсім не готовим до їх сприйняття» [31, с. 77].

Недостатньо швидкі (на думку влади) темпи землевпорядкування змусили уряд внести зміни в аграрне законодавство. Новим законом від 14 червня 1910 р. було спрощено процедуру розпаду селянської общини на відрубні і хутірські володіння. Столипінський указ від 9 листопада 1906 р. виходив із необхідності прийняття подібних рішень на сільському сході більшістю в дві третини від загальної кількості селян, які мали право голосу. Такий порядок було збережено новим законом лише

для общин, в яких ще залишалися селяни, що не закріпили земельні ділянки у приватну власність [32, с. 750]. У випадку, якщо всі селяни автоматично за новим законом переходили на статус приватних власників, то для виділення на хутір чи відруб було достатньо на сході одержати просту більшість голосів. Якщо дозвіл не давався впродовж 30 днів, виділ здійснювався розпорядженням земського начальника. У відповідності з новим положенням про землеустрій від 29 травня 1911 р. для проведення землепорядних робіт уже не вимагалось попереднього закріплення землі за домогосподарями [33, с. 87].

Як і указ 9 листопада 1906 р., так і положення 29 травня 1911 р. поділяло землепорядні роботи на одноосібні і групові. Одноосібні роботи можна було називати «остаточною» формою фермерського землепорядкування. Закон 29 травня 1911 р. у порівнянні з указом 9 листопада 1906 р. не тільки значно збільшив кількість видів землепорядкування, а й розширив повноваження землепорядних комісій [11, с. 23–24].

На початковому етапі реформи на хутори і відруби селяни Чернігівщини виходили шляхом виділів або купівлі банківських земель. Розверстання цілих селищ, чого прагнули землепорядні чиновники, до 1911 р. майже не було. Красномовний факт: у 1910 р. в Чернігівській губернії таких розверстаних селищ було всього 9 на всю губернію, в них налічувалось 1058 домогосподарств (на Полтавщині – 78 із 9762 домогосподарствами, на Харківщині – 73 із 17 288 домогосподарствами) [34, к. 1–2].

Загалом же на Чернігівщині, за даними О. Погребинського, на всіх землях до 1911 р. було створено 4828 хутірських і відрубних господарств [35, с. 22]. За кількістю створених до 1911 р. в Україні хуторів і відрубів Чернігівська губернія займала останню позицію. Процес створення індивідуальних господарств на Чернігівщині у 1907–1911 рр. проходив дуже повільно і, за твердженням авторів «Історії українського селянства», був «ледве помітним». Причин такого стану справ із одноосібним землепорядкуванням було декілька. До них можна віднести неврожайні 1907–1908 рр. і, як наслідок, значні масштаби переселення в цей період, що суттєво загальмувало аграрну реформу в регіоні. Негативно на процес створення хуторів і відрубів у перші роки реформи вплинули і психологічні чинники, зокрема сподівання селян на дармові «прирізки» землі і їх повільність у прийнятті радикальних рішень. Дещо успішніше велися землепорядні роботи в північних повітах губернії, де були сприятливіші умови для ведення індивідуальних господарств і з'явилися хутори, що мали земельну площу 5–7 дес., але навіть ці господарства через кілька років опинились через недороди в тяжкому становищі, особливо в Городнянському, Мглинському і Новозибківському повітах. Життєздатними виявились лише ті нечисленні господарства, які мали від 30 до 40 дес. землі [36, с. 393, 397]. Кореспондент «Черниговской земской недели» у 1916 р. повідомляв із Мглинського повіту, що селяни незадоволені новим землепорядкуванням, а в самих відрубників «господарство йде незавидно. Земля дуже виснажена, врожаї малі, не йде на лад справа і з випасом худоби» [37, с. 9].

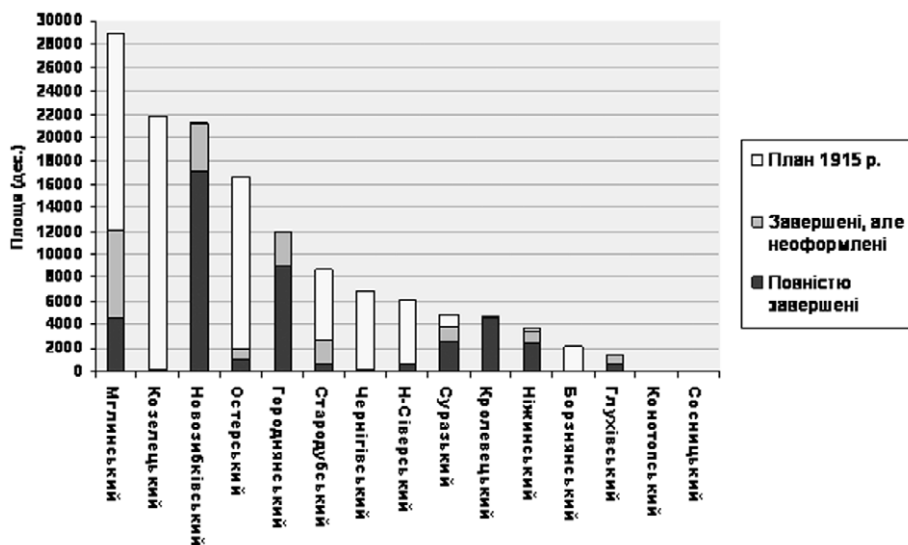
У 1911–1913 рр. процес створення хуторів і відрубів у повітах губернії поступово набрав обертів, а в деяких регіонах пішов на спад. Зокрема, неодмінний член Ніжинської землепорядної комісії звітував про кількість створених у повіті до 1913 р. одноосібних хуторів і їх власників, вказуючи, що біля м. Носівка вже існують 110 хуторів, біля с. Монастирище – 60 хуторів, біля с. Володькова Дівиця – 20 хуторів, біля с. Макіївка – 15 хуторів на банківських, козачих і куплених землях. При цьому чиновник у доповіді зазначав, що в поточному 1912 р. ніякі землепорядні роботи в повіті, згідно з планом, не проводились, грошова допомога селянам комісією не надавалась [38, арк. 4, 9].

Подібний стан справ не задовольняв губернських чиновників, і 24 січня 1913 р. чернігівський віце-губернатор Т. Рафальський докоряв земським начальникам, що вони «підходять до виконання даних їм землепорядними комісіями доручень не з належною поспішністю» і наказував їм «виконувати всі доручення землепорядних комісій по підготовці і складанню проектів негайно після їх одержання і не допускати

в цій справі ніякого уповільнення» [16, арк. 1]. З тієї ж Ніжинської землевпорядної комісії 22 травня 1913 р. доповідали в губернську комісію, що в «в план робіт поточного року внесено вже 6 справ по розверстанню на хутори і відруби 877 дес. для 174 господарів, а клопотань про те ж надійшло в Комісію від 2659 осіб із 71 села з площею 20182 дес. землі» [39, арк. 22]. Тільки за друге півріччя 1913 р. чернігівський губернський землемір 12 разів виїжджав у відрядження по губернії для ревізії робіт землемірів повітових землевпорядних комісій. Останнє відрядження в Козелецький повіт тривало майже місяць і завершилось 19 грудня 1913 року, що свідчило про ту увагу, яку губернська влада надавала ходу реформи в цей період [40, арк. 1–23]. Виявлені губернським землеміром недоліки усувались у найкоротший термін. Так, за результатами ревізії землевпорядних робіт в Остерському повіті було виявлено «не виправдану ніякими обставинами» повільність виконання землевпорядних робіт повітовим землеміром Орешком. Виходячи з цього, вже в 1914 р. Орешка було відряджено в Ніжинський повіт для «виконання менш відповідальних справ», а на його місце в Остерський повіт призначено старшого землеміра Железовського [41, арк. 77].

Незважаючи на те, що темпи аграрної реформи на Чернігівщині значно прискорились, землевпорядні роботи в губернії проходили нерівномірно, значно відрізняючись у різних повітах. Зокрема, на нараді губернської землевпорядної комісії восени 1913 р. було запропоновано в план землевпорядних робіт на 1914 р. включити ліквідацію черезсмувної ділянки в Остерському повіті у с. Гоголів площею 8516 дес., яка стосувалась 2513 власників [42, с. 2]. А ось витяг із повідомлення губернського агронома В.О.Л'Етьєнна в 1913 р. щодо землевпорядних робіт на одній із ділянок Кролевецького повіту, до якої входили дві волості – Покошицька і Понорницька: «За сім років дії Землевпорядного закону тут виділилось 5 чоловік і передбачається в цьому році ще 3 чоловіки – це із 5300 дворів, тобто 0,15%». В цій місцевості населення мало в середньому по 6 дес. землі, хуторяни ж володіли ділянками від 6 до 18 дес. «Всі хуторяни, таким чином, належать до більш заможних і порівняно багатоземельних, однак, надії на те, що вони заведуть процвітаюче хутірське господарство, невеликі», – зазначав агроном. Причинами таких песимістичних прогнозів були, на думку агронома, хижацьке знищення лісів і, як наслідок, зникнення річок і струмків, збільшення ярів і зникнення пасовищ. «Багато місцевостей мають такий вигляд, ніби тут був жажливий землетрус», – констатував губернський спеціаліст [43, с. 626]. Волосне правління с. Володькова Дівиця 5 березня 1913 р. доповідало у Ніжинську повітову землевпорядну комісію, що по товариству козаків селища бажають виділитись на відруб 64 козаки, не бажають – 197, по товариству селян цього ж села – 12 бажають і 282 не бажають виділяти; у с. Шатура хотіли відокремитись лише 2 селян, не хотіли – 296; у с. Данине охочих було 5, а тих, хто не хотів, було 130 домогосподарів. Сільські старости с. Сального Ніжинського повіту на вимогу подати списки охочих і неохочих виділяти на відруби повідомляли земському начальнику, що «селяни с. Сального не хочуть підписуватись ні в списку, де охочі до виділення, ні там, де неохочі, кажучи, що ми будемо жити як і раніше» [44, арк. 149–152 зв., 188].

Найбільшу кількість робіт по одноосібному землевпорядкуванню в Чернігівській губернії було виконано в 1913 р. На цей рік Чернігівською губернською землевпорядною комісією було заплановано здійснити підготовку і виконання всіх землевпорядних робіт на площі 187791 дес., які стосувались 32385 селянських дворів. З них на долю одноосібного землевпорядкування припадало 62392 дес., а на групове – 19640 дес., загалом 82032 дес. для 14622 селянських домогосподарств. Найактивніше землевпорядні роботи в 1913 р. велися в Городнянському і Остерському повітах, які були в губернії одні з найбільших за площею. За підсумками 1913 р., по губернії в натурі було завершено всіх землевпорядних робіт (включаючи роботи по обстеженню, меліорації і забезпеченню водою) на площі 168069 дес. для 28829 дворів, а 19722 дес. для 3556 дворів було перенесено в план 1914 р. Найбільше невиконаних робіт було в Мглинському (11450 дес.), Стародубському (5594 дес.), Остерському (2632 дес.) повітах. Невиконання плану губернська комісія пояснила значними площами земель

Рис. 1. Розверстання надільних земель на ділянки одноосібного володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр.

і переоцінкою власних сил при плануванні. Близько 60% виконаних робіт по одноосібному господарюванню припало на роботи по розверстанню земель. Далі йшли роботи по виділенню на хутори і відруби окремих господарів. Переселення на хутори було в 1913 р. найбільш популярним у Новозибківському і Суразькому повітах [41, арк. 38–38 зв.].

Ділянкові господарства в роки століпінської аграрної реформи створювались на землях сільських громад, на землях Селянського банку і на казенних землях. На землях сільських громад хутори і відруби утворювались шляхом розверстань общинних земель на одноосібні ділянки або шляхом виділів із надільних земель. Шляхом розверстання цілих селищ в Чернігівській губернії за роки реформи було створено 54,7% ділянкових господарств від усієї площі хуторів і відрубів. Підсумкові результати розверстання надільних земель на ділянки одноосібного володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. показано на рис. 1 [45, арк. 68].

Як видно з рис. 1, найбільше в губернії за роки реформи було розверстано земель в Новозибківському повіті (21 тис. дес.). За ним слідував Мглинський, який, проте, за площею виконаних розмежувань значно поступався сусідам (12,1 тис. дес.). Третім за площею розверстаних земель був Городнянський повіт (12 тис. дес.), масштаби робіт в якому в 1914 р. були найбільшими. Всі інші повіти за площею виконаних земельпорядних робіт цього виду залишились далеко позаду від названих (найближчий – Кролевецький – 4,5 тис. дес.). У Конотопському, Борзнянському, Сосницькому повітах розверстань земель громад на окремі ділянки не було.

Шляхом виділів окремих домогосподарів із надільних земель у Чернігівській губернії під ділянкові господарства відійшло близько 13,7% від загальної площі хуторів і відрубів [6, с. 586–590; 589–590]. Виділи земельних ділянок із надільних земель в одноосібне володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. показані на рис. 2 [45, арк. 68].

Як бачимо на рис. 2, за результатами виділів в 1915 р. до трійки повітів-лідерів губернії входили Суразький (6,2 тис. дес.), Мглинський (3,6 тис. дес.), Городнянський (3,6 тис. дес.) повіти. У Борзнянському і Конотопському повітах виділи не проводились через відсутність общинного землеволодіння

Результатом одноосібного земельпорядкування стало створення в Чернігівській губернії на надільних землях нових хуторів і відрубів. Найбільше одноосібних господарств на надільних землях було створено в Новозибківському (9,62% від всіх общинних дворів), Мглинському (7,27%), Городнянському (7,84%), Суразькому

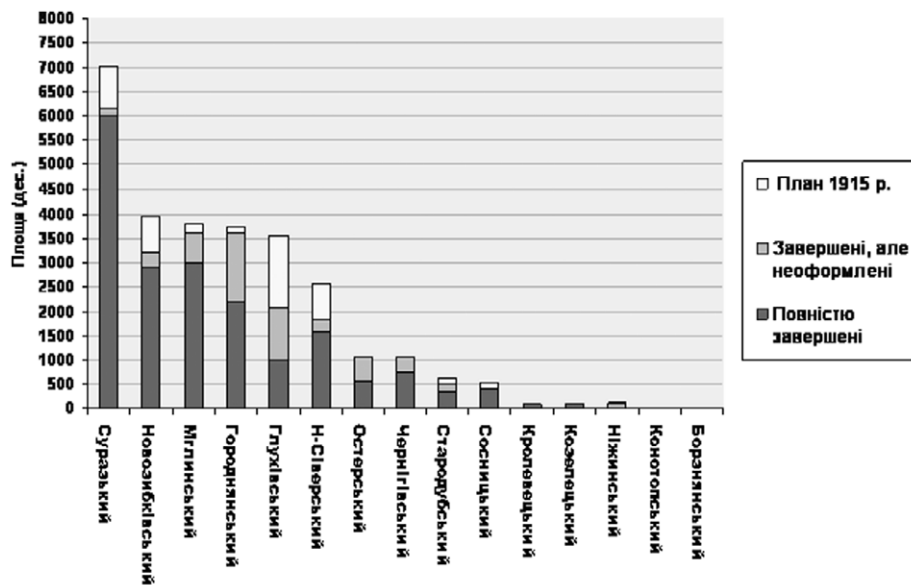

Рис. 2. Виділи земельних ділянок із надільних земель в одноосібне володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр.

(3,03%) повітах. У Конотопському і Борзнянському повітах всі новостворені хутори були на казенних і банківських землях [4, с. 10, 30–40; 7, с. 10–11; 45, арк. 68; 46, с. 9]. Якщо судити про ефективність одноосібного землевпорядкування на Чернігівщині за кількістю створених хуторів і відрубів на надільних землях, то більш-менш успішно в цьому напрямку реалізація столипінської аграрної реформи проходила в північних повітах губернії і проходила мляво, а то і практично не відбувалась у центральних і південних повітах.

За даними «Статистичного збірника за 1915 р.», на надільних землях у 1907–1914 рр. в Чернігівській губернії було створено 9,9 тис. одноосібних господарств на площі 87,8 тис. дес. [7, с. 10–11]. Аналіз повітових даних губернської землевпорядної комісії щодо площі новостворених хуторів і відрубів на надільних землях дає нам таку картину: станом на 1 січня 1915 р., в губернії були повністю завершені і документально оформлені землевпорядні роботи по відведенню селянським домогосподарствам одноосібних ділянок (шляхом розверстання чи виділів) на площі 61,1 тис. дес., а обміряними і відмежованими, але ще з різних причин документально не оформленими залишалися одноосібні ділянки на площі близько 25,7 тис. дес. [45, арк. 68]. Як бачимо, одержані нами результати на основі даних губернської статистики і дані центрального статистичного комітету практично збігаються.

Поглянемо тепер, яке ж місце за кількістю створених одноосібних господарств у роки столипінської аграрної реформи посідала Чернігівщина серед інших українських губерній. Загальна площа хуторів і відрубів, створених в українських губерніях у 1907–1916 рр., показана в табл. 1 [6, с. 586–587].

Таблиця 1

Загальна площа хуторів і відрубів в українських губерніях на 01.01.1916 р.

Губернії	Кількість власників хуторів і відрубів	На землях сільських громад (дес.)	На землях Селянського банку (дес.)	На землях казни		Загальна площа хуторів і відрубів (дес.)
				Кількість угод	Площа (дес.)	
Херсонська	70 654	529 949	77 172	2 800	34 438	641 559
Таврійська	42 578	487 501	68 694	2 862	58 100	614 295

Катерино-славська	90 488	825 314	33 066	1 525	15 668	874 048
Київська	35 373	163 602	67 487	158	382	231 471
Подільська	11 254	34 830	59 965	106	470	95 265
Волинська	37 419	272 033	21 139	95	484	293 656
Харківська	87 808	534 345	90 172	154	1907	626 424
Чернігівська	14 587	94 178	42 668	91	931	137 777
Полтавська	50 122	229 669	73 209	51	465	303 343
По Україні	440 283	3 171 421	533 572	7 842	112 845	3 817 838

Дані табл. 1 свідчать, що за кількістю і площею створених одноосібних господарств на надільних, банківських і казенних землях Чернігівська губернія разом з Подільською займали останні позиції серед українських губерній. Низькі результати за одноосібним землевпорядкуванням вищеназвані дві губернії мали як у абсолютному, так і у відносному значенні. Частка всіх одноосібних господарств від загальної кількості дворів на надільних землях у Чернігівській губернії становила 4%, а в Подільській – 2,4% (для порівняння: в Катеринославській губернії – 33,4%, Таврійській – 32,0%, Харківській – 24,1%, Полтавській – 11,2%). За площею хуторів і відрубів на надільних землях Чернігівська і Подільська губернії теж були на останніх позиціях (відповідно 4% і 2% від площі надільних земель) [6, с. 586–587]. Проте, слід відзначити, що якщо за кількістю і площею новостворених хуторів і відрубів на надільних землях Чернігівщина і Поділля були далеко позаду від інших українських губерній, то за цим показником на банківських і казенних землях ці дві губернії-аутсайдери займали проміжні позиції.

Як бачимо, в Чернігівській губернії селяни з різних причин не лише не надто поспішали виходити з общини, а й не особливо прагнули утворювати одноосібні господарства. Причини низьких темпів землевпорядкування в губернії були аналогічними тим, які уповільнювали приватизацію. Це, в першу чергу, наявність значної частки приватного землеволодіння і невеликі масштаби черезсмузжя завдяки розмежуванню другої половини XIX ст. [47, с. 53; 48, с. 103]. До цих чинників можна додати мало-земелля чернігівських селян (особливо в південних повітах), оскільки зрозуміло, що створити повноцінний життєздатний хутір на площі 1–3 дес. було неможливо [49, арк. 5]. Теоретик столипінської аграрної реформи А. Кофод вважав, що життєздатна хутірська ділянка повинна бути площею не менше 8 дес. для нечорноземних районів і не менше 7–8 дес. для чорноземних [50, с. 91]. На підтвердження даних висновків наведемо витяг із документа, датованого 1917 р., під назвою «Краткий обзор землеустройства в Нежинском уезде», де зазначалось: «Роботи в Ніжинському повіті до війни велись лише по розверстанню і виділу земель громад на окремі володіння, за винятком кількох справ, коли було здійснено розверстання на надільних землях на відрубні ділянки. Такий стан справ пояснюється тим, що, по-перше, майже всі села повіту користуються землею подвірно, по-друге, значною кількістю загальнозміснних дач і, по-третє, у всіх селах є багато селян з 1–3 дес. землі, які, як відомо, не завжди бажають землевпорядкування» [49, арк. 5].

Підсумовуючи хід одноосібного землевпорядкування в Чернігівській губернії впродовж столипінської аграрної реформи, можна помітити цілком очевидну нерівномірність його проведення в різних повітах губернії. В низці чинників, які були визначальними в переважанні того чи іншого виду і темпів землевпорядкування в окремих повітах, можна виділити по-перше, комплекс проблем, пов'язаних з юридичними аспектами землеволодіння (одноплановість, наявність позанадільного черезсмузжя, сервітутів). До цього можна додати і певні неузгодження в законодавстві, зокрема те, що Чернігівська і Полтавська губернії були на особливому земельному режимі внаслідок положення про розмежування від 27 жовтня 1859 р. Згідно з цим документом селянам було заборонено будувати житла поза межами селищ, а власники

ділянок землі менших за 50 дес. змушені були дотримуватися загальної сівозміни. Ця норма діяла до 1911 р., і при цьому влада закликала селян до виділів [51, с. 129; 52, с. 465; 53, с. 30]. По-друге, важливу роль відігравали ґрунтові умови кожної певної місцевості – чим вони були однорідніші, тим простішим було землевпорядкування. Третій чинник – розмір селянських наділів і спричинене ним переселення. Чим більші були наділи в селян, тим охочіше вони переходили до одноосібного землевпорядкування. Четвертий чинник – наявність водопостачання відокремлених ділянок, яке в деяких місцевостях було справжньою проблемою. П'ятим чинником, який відіграв важливу роль у нерівномірності землевпорядкування в губернії, можна назвати наявність неземлеробських заробітків селян і рівень забезпечення технікою селянських господарств у різних місцевостях.

Важливим суб'єктивним фактором аграрної реформи, який багато чого визначав у темпах проведення землевпорядкування, був, за словами А. Кофода, «ступінь розумового розвитку населення», тобто рівень психологічної готовності селян до зміни способу свого життя [10, с. 70]. За твердженням дослідника аграрних проблем О. Вітюгова, «дуже слабке хутірське розселення на Чернігівщині стало наслідком низького рівня меліорації у північних повітах губернії, відсутності достатньої агрономічної і фінансової допомоги з боку держави, зрештою, навіть психологією українця, який не любить поспішати» [36, с. 397]. Іншим суб'єктивним чинником аграрних перетворень була діяльність членів землевпорядних комісій і землевпорядників, що підтверджується значною різницею між кількістю поданих і задоволених селянських заяв про зміни умов землеволодіння [10, с. 60–62].

Перша світова війна відсунула господарські проблеми на задній план. Спочатку, 22 серпня 1914 р. головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством О. Кривошеїн наказав губернаторам вести землевпорядні роботи лише там, де вони вже були розпочаті і де у відносинах общинників з відрубниками не було непорозумінь. Наказ стосувався в першу чергу сімей солдатів [54, с. 32]. Своім іншим циркуляром від 29 квітня 1915 р. вже на той час міністр землеробства Кривошеїн розпорядився у випадках недосягнення згоди між відрубниками і товариствами призупиняти землевпорядні роботи і оформлення виділів. Циркуляр фактично зупинив процес землевпорядкування [55, арк. 57]. В 1916 р. землевпорядні роботи по розверстанню земель у більшості повітів губернії значно уповільнились, а в деяких фактично вже не велись [36, с. 405]. На 1917 р. на Чернігівщині землевпорядні роботи вже навіть не планувались [56, арк. 2]. Виконуючий обов'язки неодмінного члена в 1917 р. доповідав у Ніжинську землевпорядну комісію: «Нинішня війна дуже негативно вплинула на хід і розвиток заходів по землевпорядкуванню в повіті, так, наприклад, за 1915 і 1916 роки клопотань про землевпорядкування не надходило і роботи не виконувались, це пояснюється виключно військовим часом» [49, арк. 5 зв.].

21 березня 1917 р. останні за період столипінської аграрної реформи збори землемірів Чернігівщини обговорили хід землевпорядного процесу в губернії. На зборах було відзначено, що в нинішній час більшість чоловічого населення в армії, а жінки мобілізованих ставляться негативно до землевпорядкування і чекають нової земельної реформи. Враховуючи ці обставини, а також те, що «відсутність робочих рук робить працю землероба малопродуктивною», землеміри прийняли рішення про неможливість здійснення в поточному році землевпорядних робіт і повідомили про це губернську землевпорядну комісію [57, с. 3]. В травні 1917 р. Тимчасовим урядом було оголошено підготовку нової земельної реформи, яка повинна були здійснитись після скликання установчих зборів [58, с. 11]. Зрештою, у червні 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову під назвою «Про призупинення дій деяких узаконень про селянське землеволодіння і землекористування, положення про землевпорядкування, а також про скасування землевпорядних комісій» [59, с. 535]. На столипінській аграрній реформі було поставлено крапку.

Таким чином, ми бачимо, що закріплення землі в індивідуальній власності селян і створення одноосібних господарств у рамках здійснення столипінської аграрної

реформи на Чернігівщині, порівняно з іншими українськими губерніями, не набуло значних масштабів. Низькі темпи приватизації землі в Чернігівській губернії негативно вплинули на загальні результати землевпорядкування і створення одноосібних ділянкових господарств в регіоні. Створення порівняно невеликої кількості хуторів і відрубів можна пояснити пасивністю чернігівських селян у процесі закріплення земельних ділянок у приватній власності, дефіцитом землевпорядників, малоземеллям більшості селян, яке не давало можливості створити повноцінний хутір, фінансовою неспроможністю більшості селян купити відруб у Селянського банку, браком коштів для перенесення садиби на хутір, слабким водопостачанням відокремлених господарств у окремих повітах, низьким рівнем меліорації, побоюваннями втратити пасовища, ізолюваністю хуторян від влади, школи, церкви, односельців.

1. Волковинський В.М. П.А.Столипін: з життя та державної діяльності / В.М.Волковинський, Ю.А.Левенець // УІЖ. – 1991. – № 4. – С. 116–123; Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П.А.Столипін і його реформа) / В.Пилипенко, В.Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157; Шевченко В.М. Реформа П.А.Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М.Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А.Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

2. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я.Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.; Анфимов А.М. П.А. Столыпин и российское крестьянство / А.М.Анфимов. – М.: Изд. центра Ин-та российской истории РАН, 2002. – 300 с.; Герасименко Г. Аграрная реформа Столыпина: замыслы и результаты / Г.Герасименко // Народный депутат. – 1992. – № 12. – С. 112–118; Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А.Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М.Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – 600 с.; Еремин А.М. Современные аграрные проблемы и реформа П.А. Столыпина / А.М.Еремин // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 82–91; Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина / Л.Зайцева // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 86–94; Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н.Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.; Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) / И.Д.Ковальченко // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 52–72; Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М.Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М.Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.

3. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Дэвид Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3–19; Мацузато К. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция / Кимитака Мацузато // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 194–200; Пэллот Дж. Разрушила ли общину столыпинская реформа? / Джудит Пэллот // Отечественные записки. – 2004. – № 1. – С. 172–187.

4. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – С-Пб.: Типография М. Яковлева, 1906. – 60 с.

5. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П.Н.Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 54–76.

6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского

- хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М.Дубровский. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.
7. Статистический ежегодник России 1915 г. (год двенадцатый). – Пг: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1916. – 659 с.
8. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 24, 150 арк.
9. Россия. Комитет по землеустроительным делам. Краткий очерк за десятилетие: 1906–1916 / Комитет по землеустроительным делам. – Пг.: Тов-во Р.Годике и А.Вильборг, 1916. – 62, VII, [10] с.
10. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А.Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73.
11. Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1915. – 724 с.
12. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф.Є.Лось, О.Г.Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.
13. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 1802, 97 арк.
14. Держархів Чернігівської області, ф. 195, оп. 1, спр. 8, 146 арк.
15. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 452, 183 арк.
16. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 2318, 94 арк.
17. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 1848, 92 арк.
18. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 453, 11 арк.
19. Тархов К. О хуторских хозяйствах в Черниговской губернии / К.Тархов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 12. – С. 82–90.
20. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 183, 20 арк.
21. Хроника // Черниговское слово. – 1908. – № 588. – 20 ноября. – С. 2.
22. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1207, оп. 1, спр. 31, 71 арк.
23. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 138, 16 арк.
24. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1207, оп. 1, спр. 39, 152 арк.
25. Землеустроительные работы 1909 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 6. – С. 163–170.
26. Движение землеустроительных работ в Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 1027. – 12 июня. – С. 2.
27. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 226, 31 арк.
28. Журналы Городнянского Очередного Уездного Земского Собрания 46 сессии 1910 года. – Городня: Тип-я А.И.Обуховского, 1911. – 441 с.
29. Заседание Борзенского уездного экономического совета (29 апреля 1913 г.) // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 14. – 14 июня. – С. 8.
30. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 229, 66 арк.
31. Микрин Г. Поездка крестьян Кролевецкого уезда в Житомирский уезд для осмотра хуторского хозяйства / Г.Микрин // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 1. – С. 77–83.
32. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXX. 1910. Отд. 1. – СПб, 1913. – 1425 с.
33. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я.Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
34. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. КМФ- 12, оп. 1, спр 446, 27 к.

35. Погребинський О. Столипінська аграрна реформа на Україні / О.Погребинський. – Б.м: Пролетар, 1931. – 217 с.
36. Історія українського селянства: [нариси в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
37. С. Горяны, Мглинского уезда // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 24. – 10 июня. – С. 9.
38. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. – ф. 1336, оп. 1, спр. 393, 18 арк.
39. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 420, 280 арк.
40. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 2335, 23 арк.
41. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.
42. Землеустройство // Черниговское слово. – 1913. – № 2012. – 2 декабря – С. 2.
43. Л'Етьенн В.О. Условия агрономической работы в Задесенском (Кролевецкий уезд) агрономическом участке (По отчету участкового агронома) / В.О.Л'Етьенн // Селянин. – 1913. – № 22. – С. 624–628.
44. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 419, 287 арк.
45. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.
46. Статистический ежегодник на 1912 г. Под ред. В.И.Шараго. – С.-Пб.: Тип-я «Экономия, 1912. – 445 с.
47. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С.-Пб.: Отд. тип. П.П.Сойкина, 1903. – 442 с.
48. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н.Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
49. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 803, 29 арк.
50. Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина / Л.Зайцева // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 86–94.
51. Коробка П.С. Безотлагательные меры для правильного устройства сел в Черниговской губернии в связи с хуторным хозяйством / П.С.Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 7 – 8. – С. 127–141.
52. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXXI. 1911. Отд. 1. – СПб, 1914. – 1443 с.
53. Положение о размежевании Черниговской и Полтавской губернии. – СПб.: Тип-я тов.-ва «Общественная польза», 1861. – 85 с.
54. Герасименко Г.А. Обострение борьбы в деревне в годы столыпинской реформы / Г.А.Герасименко // Вопросы истории. – 1983. – № 4. – С. 20–34.
55. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 707, 79 арк.
56. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 799, 5 арк.
57. Собрание землемеров Черниговской губернской землеустроительной комиссии // Черниговская земская газета. – 1917. – № 26–27. – 31 марта–4 апреля. – С. 3.
58. Воззвание временного правительства // Черниговская земская газета. – 1917. – № 35–36. – 2–16 мая. – С. 11.
59. Большая советская энциклопедия: [у 30 т.] / Гл. ред. А.М.Прохоров. Изд. 3-е. – Т. 24. – Кн. 1. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1976. – 608 с.

В статье освещается процесс реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1907–1916 гг.), а именно рассматривается проведение единоличного землеустройства на крестьянских наделных землях.

Ключевые слова: Черниговская губерния, аграрная реформа, община, единоличное землеустройство, наделные земли, разверстание, выдел, хутор, отруб.

In the article the process of realization of Stolypin's agrarian reforms on Chernihiv Region (1907–1916) is illuminated, namely realization of individual land management works on the peasant allotment lands is examined.

Keywords: Chernihiv province, agrarian reform, community, individual organization of the use of land, the allotment lands, division, separate plot of land, farm, cut

